

Installationsföreläsning

Det modernas kris – förnuftets kraft

*Ärade dekanus,
Mina damer och herrar, bästa studenter och
kolleger, bästa festpublik.
Dear colleagues, students and friends,
Hyvät filosofian ystävät ja sivistyksen vaalijat,*

Vilken är situationen i filosofin idag? Vad är det moderna och vad kan man som filosof säga om moderniteten och om dess kris? Vilken är förnuftets kraft? Hur stor är den? Hurdan är den – i dess olika skepnader?

Det är mina ämnen.

1. Situationen i filosofin

Vilken är situationen i filosofin idag?

Jag börjar med de goda nyheterna. Den västerländska filosofiska tradition som har sin dramatiska upprinnelse i den grekiska antiken lever fortfarande kvar som respekterad del av kulturen och som läroämne på universiteten i alla länder i vår kulturkrets. Några av er kanske med mig delar en viss oro för bildningens och den fria tankens framtid på grund av det kortsiktiga nyttotänkande som präglar det offentliga samtalet. Varför mår filosofin trots allt ganska bra? Förklaringen måste sökas i filosofins egenart.

Det vi i samtida akademisk filosofi känner igen som filosofi har fem kännetecken: Filosofin söker visdom. Den intresserar sig, i Platons efterföljd, för de mest grundläggande frågorna och, i Aristoteles anda, för de mest universella frågorna. Dess form är, med Sokrates som oöverträffad förebild, det slags offentliga samtal som är öppet för allas medverkan och för alla frågor och som därmed fungerar som en

motkraft mot dogmatism, auktoritet och manipulation. Den akademiska filosofin är dessutom främmande för föreställningen att kroppsliga övningar är viktiga i filosofin.

De här kännetecknen är okontroversiella på universiteten, men alla utom ett av dem utmanas av ett myller av lycksökare, profeter, glada amatörer, debattörer, konsulter, siare och charlataner som, till de akademiska filosofernas förargelse, ofta lyckas med konststycket att titulera sig ”filosof”. Var och en som uppträder med ett anspråk på visdom kan utan att behöva buga och bocka för någon institution kalla sig filosof. ”Bluff-filosof” kan det förstås ändå finnas här och där men den kategorin är betydligt mindre tydlig än kategorierna bluffjurist eller fuskläkare.

Den öppenhet som gäller rätten till att framträda som ”filosof” har, vill jag föreslå, sin grund i det kanske lite för ofta förbisedda faktum att den akademiska filosofins visdomsanspråk är kontroversiellt och osäkert. Denna osäkerhet är den goda anledningen till att den akademiska filosofin av alla akademiska discipliner är den som minst exklusivt hör hemma på universitetet. Det är bara om den akademiska filosofin allt som oftast ses klafsas omkring med det ena benet i myllan och det andra på torget som den kan undvika att dess egen utveckling blir självförtärande och självförminskande.

Ett utslag av den breda konsensus som råder om filosofins karaktär är att vi på ’filosofen’ i Helsingfors lär ut en gemensam kanon där en känd uppsättning döda vita män fortfarande har en självskrivna plats. Här finns behov av vidgade vyer och möjlighet till kritisk förnyelse ur genuskritiskt och postkolonialt perspektiv utan att vi behöver ge upp den

djupa förankring i traditionen som fortfarande kännetecknar mycket av det bästa i filosofin.

Det största problemet för filosofin idag är att forskningens frihet och inre utveckling starkt påverkas av offentlig så kallad resultatstyrning och av finansiering från företagsvärlden, företeelser som den första innehavaren av den professur som jag tillträder, Georg Henrik von Wright, kraftigt protesterade mot då de började vinna in steg på 1980-talet. Instrumentaliseringen av forskningen för kommersiella och politiska ändamål drabbar förstås många andra universitetsämnen snabbare och häftigare än filosofin. Men också filosofin har redan påverkats. Den tydligaste förändringen är filosofins fragmentering. Filosofin påverkas allt djupare av föreställningen – eller *vanföreställningen* – att filosofin har olika specialiseringsområden och att man kan bli en bra filosof om man blir en framgångsrik specialist på något av filosofins delområden.

Saken är visserligen komplicerad och behöver en nyanserad utredning som jag måste lämna till en annan gång. Men så mycket kan sägas att det kan vara bra, när man står inför komplicerade frågor, att söka stöd för sin tanke.

Och vad är bättre stöd för en tanke än en riktigt bra käpp?

[TAR UR EN LÅDA FRAM
EN PROMENADKÄPP]

Det här, mitt herrskap, mina damer, är inte vilken käpp som helst. Det är antagligen filosofihistoriens viktigaste käpp. Utan den här käppen skulle, förmodligen, mycket av det viktigaste som har hänt i filosofin i modern tid vara otänkbart. Käppen tillhörde nämligen länge en viss känd filosof. Han, Ludwig Wittgenstein, gav käppen till sin livläkare i Cambridge, doktor Bevan. Doktor Bevans änka, fru Bevan, gav senare käppen till Wittgensteins vän och efterträdare på professuren i filosofi i Cambridge, Georg Henrik von Wright. Georg Henriks änka Elisabeth von Wright gav före sin död käppen

Ludwig Wittgensteins promenadkäpp samsas med Georg Henrik von Wrights skrivmaskin – av märket Corona – på von Wright- och Wittgenstein-arkivet (WWA), Helsingfors universitet.

Foto Trygve Söderling

till von Wright och Wittgenstein-arkivet vid Helsingfors universitet. Senare har käppen bland annat ställts ut på arkitekturbiennalen i Venedig 2018, på utställningen *Machines à penser*. Och nu är den här. Jag nämnde att filosofin undersöker de mest grundläggande frågorna. Och kanske har ingen modern filosof bidragit mera till vår förståelse av vetenskapens, kunskapsteorins, logikens, språkfilosofins och etikens yttersta grunder än Wittgenstein. Hur kunde Wittgenstein komma så långt?

Så här skriver Wittgenstein i förordet till sitt postumt utgivna huvudverk *Filosofiska undersökningar*:

I det följande publicerar jag tankar ... som syselsatt mig under de senaste 16 åren. De rör många ämnen [...]. Efter flera misslyckade försök att sammansvetsa mina resultat till en [...] helhet, insåg jag att jag aldrig skulle lyckas [...] detta hängde förstås samman med själva under-

sökningens natur. Den tvingar oss nämligen att resa kors och tvärs i alla riktningar genom ett vidsträckt tankeområde.

Jag vill betona betydelsen av två tankar som förelås här. Den ena: Att allt i filosofin hänger ihop; att det ligger i den filosofiska undersökningens natur att den, när den börjar med en fråga, till exempel i estetiken eller medvetandefilosofin, plötsligt märker att den handlar om något annat, eller om något som kan verka vara något annat. Det andra: Att filosofin, var den än börjar, ”tvingar” oss till resor i alla riktningar, över vidsträckta områden.

Det är ingen tillfällighet att Wittgenstein, som trodde att filosofins ”många ämnen” bildar ett sammanhängande tankeområde, var en passionerad kritiker av den tilltro till de vetenskapliga och tekniska framstegens välsignelse som är vanlig i vår tid.

Med de här tankarna kommer vi in på mitt andra ämne för idag: *det moderna*. Modernitetsteori kallas den forskning som undersöker den moderna kulturens och det moderna samhällets egenart.

2. *Det moderna och dess kris*

Max Weber är en av modernitetsteorins största klassiker. I sitt berömda föredrag ”Wissenschaft als Beruf” uppmanar han alla forskare att ta på sig rollen som ett slags anonyma arbetsmyror, som genom att ihärdigt dra sitt lilla strå, kan bidra till att bygga den myrstack, eller det framstegets och förnuftets tempel, som den moderna västerländska kulturen har satt som sin uppgift att uppföra.

Idén att rationalisering är det modernas essens och att rationalisering kan förverkligas genom facklig specialisering och differentiering går tillbaka till Immanuel Kant och bildar huvudstråket i den filosofiska kursen om det moderna. Den utmanas bland annat av feminister, heideggerianer och ekofilosofier som hävdar att andra teman, till exempel metafysikens historia, måste ställas i centrum om vi vill förstå det modernas egenart och kris. I min egen forskning om det moderna har jag föreslagit att ”alla har rätt” och att en bra modernitetsteori bör vara både ”polyfon” och ”polycentrisk”. Grundtanken i min filosofiska tidsdiagnos är att det finns ett tiotal,

vad man kunde kalla ”ideala praktiker”, som den moderna kulturen bekänner sig till och odlar.

Den här tabellen sammanfattar i tio rubriker de nyckelbegrepp, som jag har föreslagit att man kan använda som utgångspunkt för att identifiera och undersöka de ideala praktiker som har gett moderniteten dess särdrag:

Ideala praktiker i det moderna:

1. Rationalitet
2. Etisk universalism
3. Demokrati
4. Tidlöst vara
5. Monetär marknad (pengar)
6. Lineär tid: kristen - förvärdsligad
7. Missionsbudet
8. Individualism, frihet som självbestämmande
9. Materiellt överflöd
10. Metafysisk pluralism – ”Guds död”

När de här idealen, och den brokiga praxis som byggs upp kring dem, vid mitten av 1800-talet ingår en pakt med varandra uppstår den kultur som vi på fackspråk kallar den mogna moderna tiden eller högmoderniteten. Denna kultur utvecklar sedan på kort tid på gott och ont, en i mänskligens och biosfärens historia helt unik energi. På bara hundrafemtio år blir den moderna kulturen dominerande – såväl i sin geografiska utbredning som i hur intensivt den påverkar alla människor och alla arters livsbetingelser – på ett sätt som ingen kultur har varit tidigare.

Vad kan man på basen av mitt tidsdiagnostiska begreppsrastrer säga om vår tid?

Jag begränsar mig till ett par axplock med fokus på miljöproblemen och klimatkrisen. Två saker är centrala. Den ena är att vi kan se att diskussionen om *tillväxtens gränser* ur modernitetsteoretiskt perspektiv inte är en diskussion om fysik och kemi. Kanske har tillväxten ur naturvetenskapens perspektiv *ingen* gräns. Debatten om gränser måste i stället förstås som en debatt om en spänning, och oron för en konflikt, mellan två av de ideal som den moderna kulturens förespråkare gärna bekänner sig till. Det ena idealet är den etiska universalismen, det

andra är överflödsdrömmen. När vi betraktar miljökrisen ur det här perspektivet ser vi att miljöfrågan är en fråga om prioritering. Den verkar ställa oss inför frågan vad som är viktigare för oss, rättvisa eller överflöd?

Om vi fördjupar resonemanget om modernitet, miljö, hållbarhet och förnuft tror jag att vi snart kommer att kunna upptäcka också en annan konflikt inom det moderna som miljökrisen ställer oss inför. Materiellt överflöd för miljarderna människor förutsätter en teknisk och institutionell systemkomplexitet som endast kan upprätthållas om en myriad högt utbildade specialister, eller weberska arbetsmyror, jobbar på oförtrutet, dag och natt, för att hålla igång de otaliga funktioner som vi alla är beroende av. Då uppstår ur självbestämelseidealets perspektiv två svårlösta, kanske olösbare, problem. Ett är problemet att överblicka de icke-avsedda effekterna av vad specialisterna gör. Det andra är att upprätthålla rättvis fördelning och jämlika maktförhållanden i ett globalt integrerat samhälle där en del människor är extremt mycket viktigare för systemets fortbestånd än andra.

Mina anmärkningar är inte menade som en provokation utan får gärna tas som en inbjudan att bedöma betydelsen för oss idag av den kritik av arbetsdelning som är kärnan i den unga Jean-Jacques Rousseaus kritik av det moderna.

Vi har därmed kommit till mitt tredje tema: förnuftets kraft.

3. Förnuftets kraft

Två former av förnuftets kraft har jag redan berört. Den ena: Att vissa typer av förnuftsanvändning — särskilt de som kommer till uttryck i en allians mellan vetenskaplig forskning och teknologisk utveckling — kollektivt ger oss en kraft att förändra, och kanske till slut förstöra, livsvillkoren för allt som lever.

Den andra: Att det finns en typ av reflektivt förnuftsbruk som kan hjälpa oss att klarlägga begrepp, uppfatta samband och därigenom genomlysna vår belägenhet.

Den bild jag målar upp är en bild som är bekant från den filosofiska tidsdiagnosen hos flera av de tänkare som jag tidigare har nämnt och även från

uppmärksammade bidrag av min lärare i Frankfurt, Jürgen Habermas.

Mitt förslag är att diagnosen kanske förutsätter en onödigt generös användning av begreppen förnuft och rationalitet. Varför skulle vi säga att det är förnuftigt att se en detalj, att lösa ett problem, att göra en innovation, om vi inte kan överblicka det vidsträckta område i vilken vår detalj hör hemma och ta ansvar för hur vår idé, vår upptäckt, vår innovation kan komma att påverka helheten?

Många skulle väl idag hålla med om att vi lever i en farlig tid. Men överraskande ofta föreslår man att forskningen, tekniken och marknaden skall ta oss ut ur krisen. Många verkar till och med tro att vi kan få en "hållbar utveckling" utan att behöva ompröva samhällsutvecklingens mål. Det är som om man skulle ha glömt att vetenskapen och tekniken inte bara löser problem utan också skapar problem.

*

Jag närmar mig slutet på min föreläsning. Det är inte min avsikt att inbjuda till något slappt avvisande av det moderna. Det jag efterlyser är kritisk eftertanke och mod till förändring.

Jag läser i *Filosofiska undersökningar* av Wittgenstein: "Frege jämför ett begrepp med ett område och säger att ett område med en inexakt gräns inte alls kan kallas ett område." (FU 71) När Wittgenstein går vidare uppmanar han oss att undersöka vad "inexakt" betyder (88).

Ni ser på nästa sida en suddig bild av Wittgenstein med sin käpp. ☞

Är det en inexakt bild? Skulle en skarpare bild alltid vara bättre, exaktare? Vad är det som står på spel när man ställer de frågorna? Vi måste, tror jag, se Wittgensteins diskussion av Frege i ljuset av de moraliskt korrupta och politiskt tvivelaktiga samband, som idag ofta uppstår, mellan ett föreställt universellt giltigt matematiskt exakthetsideal och detta exakthetsideals legitimerande funktion av spelteoretiska tillämpningar inom militär och ekonomisk planering. De amerikanska MAD- (Mutually Assured Destruction) och NUTS- (Nuclear Utilization Target Selection) doktrinerna är kända exempel på vad en dunkel syn på exaktheten som ideal kan leda till. Om vi skall överleva som civilisation måste vi kanske på nytt ställa frågan: *Exakt*

Arvid Sjögren och Ludwig Wittgenstein, troligen år 1921 under ett besök i Skjolden. Fotografen okänd. Fotokopia ur von Wright- och Wittgenstein-arkivet, låda 513, med etiketten "Further material relating to Wittgenstein in Norway".

vad betyder ordet exakt? Om jag säger: du skall stå exakt där, lite snett bakom bollen, är ordet exakt då på sin plats? Eller om jag hävdar att ordet "ouppklarad" är exakt rätt ord när Tranströmer i en berömd dikt skriver: "På samma sätt finns någonstans i våra liv en stor ouppklarad kärlek" (ur dikten Madrigal), har jag då sagt något mindre exakt och mindre förnuftigt än om jag säger att $2+2$ är exakt 4?

Och kanske måste vi, om vi skall kunna föra vidare det som är värdefullt i vår civilisation, inte bara ställa den frågan, utan otaliga andra frågor, som kan rubba dagens självklarheter och förvandla våra liv.

*

Låt mig till slut fråga: Är de käppar som filosofin erbjuder till vårt stöd bra käppar?

Det vi vet är att filosofin i varje fall aldrig har gjort framsteg i den meningen att den skulle ha löst något problem. Vi har inte, efter 2500 år av möda, fått svar på de frågor som Platon och Aristoteles brottades med.

Sokrates säger i slutet av sina dialoger, till exempel i slutet av dialogen *Laches*, att den filosofiska undersökningen slutar i oklarhet (200e). Men han säger också, i sitt försvarstal (38a), att ett liv som inte inbegriper filosofiska undersökningar inte är värt att leva.

Det är gåtfullt. Hur kan en undersökning som inte leder till kunskap, utan till oklarhet, vara absolut oundgänglig för oss?

Så här förstår jag det. Varje föreställning om att nå botten i vår förståelse innebär ett missförstånd av vad det är att förstå något. Det sokratiska förnuftets kraft består i befrielse till livet. Närmare bestämt, i befrielse från illusionen att det är vår uppgift att bli färdiga, att få svar, att övervinna den osäkerhet och den öppenhet som det innebär att leva.

Filosofins kraft, om den har någon, kan alltså bestå i detta: Att den visar att förnuftets yttersta kraft är dess kraft att befria oss till tro på livet.

THOMAS WALLGREN

Föreläsning hållen vid installationen som professor i filosofi vid Humanistiska fakulteten, Helsingfors universitet, den 4 december 2019.

Referenser

- Habermas, Jürgen. *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985.
- Platon. *Skrifter: Bok I, Sokrates Försvarstal; Kriton; Euthyfron; Laches; Den Mindre Hippias; Gästabudet; Faidon; Gorgias*. (Övers. Jan Stolpe.) Stockholm: Atlantis, 2000.
- Roelstraete, Dieter (ed). *Machines à penser*. Fondazione Prada, 2018.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. <https://philosophie.cegeptr.qc.ca/wp-content/documents/Discours-sur-lin%C3%A9galit%C3%A9-1754.pdf> (hämtad 3.4.2020. Urspr. 1754)
- Theunissen, Michael. *Selbstverwirklichung und Allgemeinheit*. Berlin: de Gruyter, 1983/1984.
- Tranströmer, Tomas. *För levande och döda*. Stockholm: Bonniers, 1989.
- Weber, Max, Wolfgang J. Mommsen, Birgitt Morgenbrod och Wolfgang Schluchter. *Gesamtausgabe: Abt. 1, Schriften und Reden, Bd. 17: Wissenschaft als Beruf; 1917/1919: Politik als Beruf; 1919*. Tübingen: Mohr, 1992.
- Wittgenstein, Ludwig. *Filosofiska undersökningar*. Stockholm: Thales, 1992. Översättning av Anders Wedberg. (Nyöversättning av Martin Gustafsson och Lars Hertzberg är under utgivning på samma förlag.)
- von Wright, Georg Henrik. *Vetenskapen och förnuftet: ett försök till orientering*. Borgå: Söderströms C:o förlag AB, 1986.